

УДК 159.923.2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВИХ СТРУКТУР ОСОБИСТОСТІ НА РАННІХ ЕТАПАХ ОНТОГЕНЕЗУ

Гріньова О.М., к. психол. н, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології

Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті проаналізовано психологічні особливості розвитку смислових структур особистості на ранніх етапах онтогенезу. Презентовано погляди класичних і сучасних учених на розвиток вибірковості як передумови становлення смислових структур особистості дитини в перші роки життя. Висвітлено погляди сучасних науковців щодо особливостей формування особистісного смислу й мотиваційно-смислової інтенції в дітей дошкільного віку.

Ключові слова: *смысл, личностный смысл, личность, дитина, мотиваційно-смыслова інтенція.*

В статье проанализированы психологические особенности развития смысловых структур личности на ранних этапах онтогенеза. Презентованы взгляды классических и современных ученых на развитие избирательности как предпосылки становления смысловых структур личности ребенка в первые годы жизни. Выявлены взгляды современных ученых на особенности формирования личностного смысла и мотивационно-смысловой интенции у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: *смысл, личностный смысл, личность, ребенок, мотивационно-смысловая интенция.*

Hrinova O.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY SENSE STRUCTURES ON EARLY STAGES OF ONTOGENY

Special features of personal sense's development on early stages of ontogeny are analyzed. Points of view of classic and modern scientists about development of selectivity as the base of sense structure's of child personality genesis during pinafore stage of existence are represented. Approaches of modern scientists to research of special features of personal sense and conative and sense intention's forming of preschool aged children are considered.

Key words: *sense, personal sense, personality, child, conative and sense intention.*

Постановка проблеми. Пріоритетним завданням сучасної освіти на всіх її ланках є не лише формування ґрунтовних знань із різних наук, засвоєння низки умінь і навичок, а й створення оптимальних умов для становлення її індивідуальності. Успішність індивідуума в пізнавальній діяльності, особистісному зростанні й конструюванні міжособистісних взаємин значною мірою зумовлюється тим смислом, який надає людина своїй діяльності, стосункам і життю загалом.

Ступінь розробленості проблеми. Вивченню смислових структур у свідомості особистості у фаховій літературі приділяється значна увага на етапах підліткового і юнацького віку в контексті дослідження розгортання смисложиттєвого пошуку особистості та його конкретизації в різних аспектах власного теперішнього й майбутнього (І.М. Богдановська, Л.Н. Бикова, Л.І. Божович, І.С. Кон, А.О. Реан та ін.). Водночас у роботах сучасних учених усе більше уваги приділяється вивченню передумов і особливостей конструювання смислової сфери свідомості особистості на ранніх етапах онтогенезу, що являє собою базис осмислення людиною власного «Я» та свого буття на подальших етапах онтогенезу.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення психологічних передумов і особливостей становлення смислових структур свідомості особистості на ранніх етапах онтогенезу.

Виклад основного матеріалу. У роботах сучасних учених підкреслюється думка про те, що перші прояви вибіркового реагування дитини на стимули зовнішнього середовища як основа генезису її смислових структур відбуваються вже в пренатальному періоді розвитку. Наукове підґрунтя теоретико-методологічного вивчення особливостей психічного розвитку особистості до її народження закладено в роботах З. Фрейда. Згідно з науковою позицією вченого, становлення інстанцій Ід і Его починається вже на пренатальному етапі онтогенезу. У новонародженої дитини вже наявні вроджені особливості, схильності й викривлення Его. Інстанції Ід і Его в пренейта є єдиним цілим. Оскільки до народження дитини Его ще не відокремлене від Ід, то інстанція Его не може використовувати захисні механізми для нівелювання негативного впливу Ід. Тому особливості розвитку Ід у пренейта водночас зумовлюють і специфіку, а також викривлення Его особистості [15].

С. Гроф відзначив, що ненароджена дитина набуває першого трансперсонального досвіду пізнання навколишнього світу на «клітинному рівні свідомості», що створює необмежені можливості для розвитку її здатності бути Творцем на подальших етапах онтогенезу через продуктивне творення гармонійного Всесвіту впродовж свого життя. Розгортання здатності пренеїти до вибіркового пізнання Всесвіту зумовлює подальшу активізацію в його підсвідомості архетипів і пов'язаних із ними головних трансперсональних тем. На думку вченого, людина часто не усвідомлено ініціює такі життєві ситуації й виділяє з тла різних життєвих обставин такі об'єкти, які корелюють зі змістом основних трансперсональних тем, представлених у підсвідомості. Повторне проживання людиною трансперсонального досвіду свого пренатального періоду розвитку сприяє переосмисленню нею свого життєвого шляху, розумінню неефективності попередніх життєвих стратегій, а також їх невідповідності своїм дійсним бажанням і потребам. Унаслідок таких переживань прагнення до досягнень, надміру швидкий спосіб життя, потреба в змаганні з іншими людьми, необхідність самостверджуватись і нездатність радіти життю видаються особистості непотрібними [7].

Становлення вибіркового ставлення дитини до стимулів навколишнього середовища в пренатальному віці залежить від ставлення до них майбутніх батьків, зокрема матері. Так, згідно з твердженням С.Д. Максименка, особистість починається з любові її майбутніх батьків один до одного, а також до дитини [8]. С. Амондт і С. Вонг виявили особливу категорію дітей, здатних знаходити позитивні смисли в житті й радіти йому за будь-яких обставин. На думку вчених, основною передумовою життєвого оптимізму й високої життєстійкості особистості є її задоволеність турботою її батьків про неї на ранніх етапах онтогенезу – пренатальному й віці новонародженості. На вибіркковість сприймання дитини також впливають дитячо-батьківські взаємини. Для дітей у віці новонародженості сенсорні стимули, які надходять від їхніх батьків, є більш особистісно значущими, ніж аналогічні стимули, джерелом яких є інші люди. Уже у 3–4-місячному віці немовлята значно довше фіксують погляд на суб'єктивно значущих для них предметах і явищах, а більшість сенсорного матеріалу навколишнього середовища не сприймають узагалі [1].

Розробка концептуальних засад розвитку особистості у віковому аспекті, зокрема упродовж першого року життя, представ-

лена в роботах Л.С. Виготського. При цьому новонароджена дитина вже не є лише пасивним реципієнтом впливів соціуму. Учений підкреслював важливу роль соціальної опосередкованості, активності й вибіркковості поведінкових проявів дитини як умов становлення первинних смислових структур її свідомості. Основним новоутворенням віку новонародженості є індивідуальне життя дитини. Це психічне явище водночас є і соціально опосередкованим, оскільки через «повну біологічну безпомічність» як властивість цього вікового етапу дитина може задовольнити свої вітальні потреби лише в умовах кооперації з дорослими. Тому ставлення особистості до світу загалом із перших днів її життя є опосередкованим її соціальними ставленнями до значущих інших [4].

Подальший розвиток вибіркковості активності дитини відбувається у віці новонародженості. Так, за Л.С. Виготським, новонароджені діти найчастіше обирають тільки ті предмети, до яких можуть дотягнутись [4]. Для прояву різних емоцій – гніву, голоду, болю й дискомфорту – діти обирають різні види плачу (Г. Крайг, Д. Бокум [8]). Із сьомого дня життя в дітей наявні перші прояви соціальної вибіркковості: з усіх предметів навколишнього світу новонароджені діти надають перевагу людським обличчям, зокрема обличчю матері [2].

Подальша активізація психічного розвитку дитини в ранньому віці, становлення провідних вікових новоутворень – прямоходіння, мовлення й предметно-маніпулятивної діяльності – забезпечує зростання можливостей дитини з розмежування предметного та соціального світу й подальше конструювання власних смислів діяльності. Хоча це розмежування є неповним, однак, як зазначив Л.С. Виготський, на відміну від новонародженої дитини, дитина раннього віку в умовах предметно-маніпулятивної діяльності найчастіше спочатку прагне задовольнити свої потреби сама, а у випадку невдачі звертається за допомогою до дорослого. Це первинне усвідомлення відмінностей двох способів діяльності: самостійної та з допомогою інших людей, а також надання пріоритету самостійній діяльності детермінують перетворення соціальної ситуації розвитку «Пра-ми» на ситуацію «усвідомлення пізнього «Ми», яка характеризується усвідомленням і більш диференційованим виділенням власного «Я» дитини [3].

Розвиток самосвідомості дитини раннього віку й, відповідно, зміна способів її спілкування з іншими людьми нерозривно пов'язані з розвитком мовлення. Згідно з науковою позицією Л.С. Виготського, мов-

лення є практичним проявом свідомості людини. Важливою функцією мовлення дитини раннього віку є усвідомлення себе як соціальної одиниці та зміна ставлення до себе як до соціальної одиниці. Набуття дитиною здатності розуміти смисл слів, упорядкування її словника в систему на третьому році життя відображає і становлення системності її свідомості. Тому, згідно з ученим, «ранній вік і є та стадія, коли виникає смислова й системна будова свідомості людини, що існує для інших, а отже, і для самої дитини» [3, с. 542].

Зростання упорядкованості й систематизованості свідомості й самосвідомості дитини раннього віку сприяє розширенню її можливостей з усвідомлення та осмислення своєї активності в життєвому часі. Так, згідно з М.А. Немировською, наприкінці третього року життя в мовленні дитини з'являється слово «завтра» [11]. У ранньому віці уявлення дитини про час є нечіткими. Однак набуття здатності усвідомлювати послідовність власних рухів під час виконання предметних і побутових дій, запам'ятовування й подальшого відтворення як простих однофазних дій, так і їх послідовностей зумовлює становлення здатності дитини передбачати результат дії ще до її початку й усвідомлювати смисл власних дій.

Активізація прагнення дитини третього року життя самостійно наслідувати дії дорослих створює необхідні умови для розвитку смислових конструктів її свідомості. У роботах Л.Н. Галігузової висвітлено динаміку ігрової діяльності дітей раннього віку 2-го і 3-го років життя. Відповідно до результатів досліджень ученої, вже на другому році життя в дітей виявлено окремі випадки цілепокладання й дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей (нагодувати ляльку). Водночас активізація самостійності в ігровій діяльності, яка відображає усвідомлення дитиною смислу власних дій, зумовлює подальшу активізацію в неї не лише здатності до цілепокладання, а й навичок планування, цілеспрямованого вибору засобів виконання своїх дій. Учена підкреслила значне зростання варіативності індивідуальних ігрових дій у дітей третього року життя, а також підвищення їх процесуальності, уваги дитини до вибору предметних засобів для досягнення бажаного результату. При цьому вчена відзначила динаміку дитячого експериментування. На відміну від дітей другого року життя, які детально наслідують ігрові дії дорослих в умовах спільної діяльності, діти третього року життя самостійно експериментують із новими предметними засобами виконання ігрових дій, які не були продемонстровані дорослими [5]. Отже,

діти третього року життя набувають здатності до самостійного творення смислу своєї діяльності та його реалізації у творчих способах виконання цієї діяльності.

Водночас Х. Ривальта Флейтес зазначила, що демонстрація дорослими дітям раннього віку послідовності виконання й смислу різних предметних дій сприяє засвоєнню дітьми смислу відповідних дій, становленню в них здатності передбачати результат цих дій ще до початку їх виконання, а також підвищенню мотивації до виконання цих дій [12].

Розвиток свідомості й самосвідомості дитини в ранньому віці, формування в неї здатності не лише обирати смисл своєї діяльності з декількох можливих, а і створювати власний смисл і реалізувати його в експериментуванні з різним соціокультурним контекстом забезпечують умови для подальшої генези особистісного смислу індивідуума в дошкільному віці. У дослідженнях І. Фрейберга було виявлено, що в умовах взаємодії дитини із соціокультурним контекстом (на прикладі дитячих художніх творів) осмислення сприйнятої інформації відбувається засобами індивідуальної рефлексії. Здійснення групової рефлексії є механізмом опосередкованого розширення контексту особистісного смислу дитини, оскільки зумовлює розуміння нею специфіки зазначеного особистісного утворення інших людей. Наприклад, діти слухають розповідь дорослого, потім розповідають, який смисл для кожного з них має ця розповідь, і водночас усвідомлюють, що смисл однієї й тієї самої розповіді для різних дітей є іншим і в чому саме полягає цей смисл. Етапами трансформації особистісного смислу дитини дошкільного віку в умовах здійснення групової рефлексії, згідно з І. Фрейбергом, є реконструкція (актуалізація власного життєвого досвіду в умовах осмислення соціокультурного контексту), деконструкція (конфронтація власного особистісного смислу зі смислами інших учасників міжособистісної взаємодії), побудова нового (зміна власного особистісного смислу та його подальше самоздійснення в різних видах діяльності) [14].

Активізація особистісного смислу в дошкільному віці зумовлює становлення структурно-ієрархічної будови смислової сфери свідомості дитини. Згідно з О.Ю. Горбачовою, динамічна смислова система у старших дошкільників включає діяльнісну (актуальну для конкретного виду діяльності) й особистісну (наддіяльнісну та надситуативну) складові. Основними групами надситуативних життєвих смислів дитини, згідно з дослідницею, є родина,

пізнання, спілкування та взаємини з оточуючими, «Я». Розвиток особистісної складової в зазначених модусах життєвого простору дитини відбувається нерівномірно. Домінування будь-якого модусу зумовлює активізацію відповідних ціннісних орієнтацій і становлення відповідного типу особистісної спрямованості в діяльності й поведінці [6].

Розвиток смислових структур особистості та особливості їх узгодження водночас сприяють і активізації мотивації індивідуума, зокрема процесу боротьби мотивів і становлення їх ієрархії. Тому в роботах сучасних психологів усе частіше використовується термін «мотиваційно-смислова інтенція», під яким учені розуміють системне утворення, яке визначає особистісно значуще поле життєвого світу людини та орієнтири її поведінки й розвитку в найближчій і віддаленій перспективі (М.С. Мишкіна [10], Г.З. Сураєва [13]). М.С. Мишкіна підкреслила, що дошкільний вік є сензитивним періодом лише первинної структуризації смислової сфери свідомості дитини. Тому розвиток мотиваційно-смислової інтенції в старшому дошкільному віці є неповним і незавершеним. Найбільш значущими смисловими орієнтирами для дитини є суб'єкти, менш значущими – екзистенції, найменш значущими – предмети. Такі результати зумовлюються недостатнім розвитком абстрактного мислення в старшому дошкільному віці: осмислення дитиною дошкільного віку життєвої ситуації, в яку включені конкретні люди, відбувається значно швидше й більш точно, ніж активізація особистісного смислу в абстрактній, не пов'язаній із життєвим досвідом суб'єкта ситуації. Розширення часової транспективи в дошкільному віці зумовлює й розгортання смислових структур у життєвому часі дитини. Окрім «відкритого теперішнього», основними смисловими орієнтирами особистості стають феномени її найближчого та віддаленого майбутнього – школа, робота, особисте майбутнє загалом [10].

Висновки. Отже, аналіз літературних джерел із проблеми становлення смислових структур особистості на ранніх етапах онтогенезу надає можливість констатувати, що первинні прояви вибіркового ставлення дитини до соціальних стимулів у дослідженнях учених виявлено вже в пренатальному періоді розвитку. У віці новонародженості й немовляти взаємодія дитини з різними предметами та людьми сприяє подальшому розвитку її вибіркового ставлення в різних видах активності й соціальної взаємодії. У ранньому віці набуття дитиною здатності до первинного розріз-

нення предметного та соціального світів, установлення меж її «Я» й «не-Я» та, як наслідок, зміна соціальної ситуації розвитку «пра-Ми» на більш диференційовану ситуацію «Ми», а згодом і виникнення центрального феномена кризи третього року життя «Я сам» сприяють усвідомленню дитиною себе як окремого суб'єкта, котрий діє в навколишньому світі. За таких умов дитина у формі ігрового експериментування переходить від вибору одного з декількох уже знайомих варіантів дій до створення власного смислу й задуму діяльності, що реалізується у власних, авторських способах її виконання. Важливими механізмами розвитку особистісного смислу в дошкільному віці є індивідуальна й групова рефлексія. В умовах здійснення останньої дитина набуває здатності не лише до конструювання власних смислів, а й до усвідомлення інших смислів діяльності різних людей, визнання їх унікальності. Розвиток смислової основи діяльності й міжособистісних взаємин особистості в дошкільному віці, розгортання спонукальної функції особистісних смислів дитини сприяють становленню мотиваційно-смислової інтенції, що визначає основні напрями активності дитини в теперішньому та майбутньому часі. У роботах сучасних учених підкреслюється висока значущість вивчення особистісних смислів, мотиваційно-смислової інтенції та інших смислових структур особистості вже на ранніх етапах онтогенезу. Однак аналіз літературних джерел не виявив системних концептуальних досліджень смислової сфери свідомості особистості в ранні періоди психічного розвитку дитини та її генези. На емпіричному рівні психологічні особливості розвитку смислових структур у дитячому віці, їх взаємозв'язок з іншими психічними утвореннями, вплив смислових конструктів на особистісний розвиток дитини загалом висвітлюються лише в окремих роботах. Отже, висока соціальна значущість і недостатня розробленість проблеми дослідження зумовлюють високу актуальність подальшого вивчення розвитку смислових структур психіки особистості в дитячому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амондт С. Тайны мозга вашего ребенка / С. Амондт, С. Вонг. – М. : Эксмо, 2012. – 480 с.
2. Батуев А.С. Исследование зрительного предпочтения у новорожденных детей в ситуации выбора / А.С. Батуев, А.Г. Кашавцев, М.В. Соболева // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 114–118.
3. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М. : Эксмо-пресс, 2000. – 1008 с.

4. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982–1984. – Т. 4 / под ред. Д.Б. Эльконина. – 1983. – 432 с.
5. Галигузова Л.Н. Творческие проявления в игре детей раннего возраста / Л.Н. Галигузова // Вопросы психологии. – 1993. – С. 17–26.
6. Горбачова О.Ю. Структура смислової сфери старшого дошкільника / О.Ю. Горбачова // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Психологія» : збірник наукових праць. – Вип. 21. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С. 138–142.
7. Гроф С. За пределами мозга: рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / С. Гроф. – М. : Ганга, 2014. – 524 с.
8. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
10. Мышкина М.С. Психологические особенности мотивационно-смысловой интенции детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста: сравнительный анализ : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / М.С. Мышкина. – М., 2004. – 179 с.
11. Немировская М.А. Развитие чувства времени: психоаналитическая точка зрения / М.А. Немировская // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psychol.ras.ru/ippppfr/journal>.
12. Ривальта Флейтес К. Формирование мотивации у детей раннего возраста в предметных действиях : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / К. Ривальта Флейтес. – М., 1985. – 106 с.
13. Сураева Г.З. Психологическое исследование мотивационно-смысловой сферы младших школьников / Г.З. Сураева // Прикладная психология. – 2001. – № 6. – С. 79–88.
14. Фрейберга И. Проявления личностного смысла в рассказах детей дошкольного возраста / И. Фрейберга // Психолінгвістика. – 2010. – Вип. 5. – С. 73–80.
15. Фрейд З. Конечный и бесконечный анализ / З. Фрейд; пер. с нем. и англ. – М. : МГ Менеджмент, 1998. – 224 с.